

*Віра Серафимівна МОВЧАН,
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії Дрогобицького
державного педагогічного університету ім.Івана Франка*

ПАФОС МОРАЛЬНОГО САМОСТОЯННЯ ОСОБИСТОСТІ В ФІЛОСОФІЇ МИКОЛИ БЕРДЯЄВА

Російська філософія XIX – 1 пол. XX ст., при видимій різноманітності напрямків, являла собою внутрішню цілісність, зосереджену на розв'язанні проблем смислу життя, сутності свободи, творчого самоздійснення особистості. Їй властива виражена моральна спрямованість рефлексії при різноманітності розуміння шляхів та засобів утвердження морального ідеалу. Пошук ідеалу соціальності з вираженою орієнтацією на моральні зв'язки епохи патріархальної цілісності життя надихав філософів слов'янофільського напрямку.

В іншому варіанті ідеал соціальності вибудовується в філософії народництва, що великою мірою базувалося на ґрунті ідей слов'янофільства. Недосконалій соціальній реальності теоретики руху протиставляють досконалу особистість – носія морального прикладу героїчного служіння суспільному благу. В роботі П.Лаврова "Нариси питань практичної філософії" серед характеристик особистості, що складають її метафізичну цінність, утверджується діяльнісне самоздійснення. Автор обстоює моральну цінність самозречення ("самоотверження") за умови, що воно не протистоїть ідеї справедливості як щодо суб'єкта діяльності, так і щодо об'єкта, на який спрямований вчинок. Тому самозречення має базуватися на ідеї справедливості. "...Все общественные добродетели опираются на справедливость, как все личные добродетели на самоуважение; те и другие на правильно понятое уважение своего достоинства" [6, 424].

Один з основоположних принципів дійсного явлення моральності, як її бачить Лавров, є творче самоздійснення особи в ім'я загального блага. В роботі "Соціальна революція та завдання моральності" він доводить, що служіння особи загальному благу є моральним обов'язком. "Развитой человек по мере расширения своего развития должен оплатить и более значительную цену, израсходованную человечеством на его развитие; поэтому на нем лежит нравственная

обязанность избрать столь широкий круг общественной деятельности, какой только ему доступен..." [7, 417]. В практиці народництва даний принцип набув широкого застосування. Він визначився як моральну потребу інтелігенції "віддати борг" народу. В моральному плані ідеї народництва мають виражене християнсько-аскетичне забарвлення з тою різницею, що мета моральної добродетельності бачилася не в особистому спасінні, а в творенні справедливих умов соціального життя. (На зв'язок ідей народництва з християнським ідеалом неодноразово вказували представники різних напрямків російської філософської думки, зокрема С.Франк, С.Булгаков, А.Ізгоев, М.Бердяєв, В.Ленін). В практиці народництва чітко простежується характерний для християнської культури пафос проповідництва. Його моральна визначеність виражена в тому, що власною особистістю, способом життя людина намагається явити взірець людяності і таким чином вказати іншим шлях до загального покращення життя. Ширше – для загального спасіння. В руслі ментального стилю філософствування, що виростав з спільного кореня – ідеї соборності російського духу, складалося і таке явище як філософія ленінізму. Щодо її духовного підґрунтя, то вона справді з суто російським явищем і впливає з ідеї "месіанізму" російського народу. В практиці більшовизму відкрилося, до яких негативних наслідків можуть призвести спроби примусово зробити людей щасливими.

Названі напрямки стояли на позиції утвердження морально визначених засад життя в *соціальній сфері* і лише в такому опосередкуванні – в стосунках між людьми. Вони зорієнтовані на соціальність як вирішальну умову існування моральних (справді людських) взаємин між людьми. На іншому шляху шукає гармонію людини і світу російська релігійна філософія, зокрема філософська антропологія. Вона звернена до внутрішнього світу особистості як до джерела життя духу, а відтак, умови здійснити себе в наявній мірі людської неповторності.

В контекст духовних пошуків названої орієнтації органічно вписується філософія Миколи Бердяєва, орієнтована перш за все і цілком на особистість як суб'єкт духовного самостояння світові, що прагне поглинути людський дух, нівелювати особистість. Це світ, в якому панує "падлий дух". Джерело духовного протистояння філософ вбачає в самій особі завдяки іманентній потенції творчого

самоздійснення. В діяльності творення особа зливається з людством, перемагаючи власне "єго". Творчість в філософії Бердяєва набуває значення всезагального засобу універсалізації людини та умови її шиття з космосом.

В роботі "Смисл творчості", яку правомірно характеризувати як одну з програмних в осмисленні цінностей людського життя, автор говорить: "Человек создан Творцом гениальным (не непременно гением) и гениальность должен раскрыть в себе творческой штивностью, победить все лично-эгоистическое и лично-самолюбивое, всякий страх собственной гибели, всякую оглядку на других" [1, 256]. Творче самоздійснення філософ розглядає як обов'язок особистості. Бердяєву великою мірою властива характерна для російської релігійної філософії загалом "учительність". Проповідницький пафос його філософії спирається як на християнську культурну традицію, так і на російську ідею соборності духу. В його творчості названа ідея набуває пророчої напруги. (Естетичні характеристики даного типу рефлексії – предмет спеціального аналізу.) Філософ шукає для людини шляхи врятування себе-добра в світі, що відпав "від бога", занурений в зло. В такому плані його філософія релігійна за своїм загальним настроєм, за загальним емоційним тоном і спрямуванням – на особистісне самоудосконалення і отже – особистісне спасіння (а відтак і применшення зла світу).

Апелюючи до особи, Бердяєв прагне переконати в необхідності морального самоздійснення, щоб у такий спосіб звільнитись від себе "окремого і відірваного" та стати "творцем і особистістю" ("творцом и лицом"). Лише таким чином вдається уникнути втрати себе-особистості, не датися поглинанню "буттям" і набути цілісності, еднаючись з "справжнім світом-космосом" [1, 527].

Усвідомлене відношення до себе з необхідністю вимагає свободи духу для протистояння частковому існуванню. Тому філософ ставить перед особою зобов'язання: бути вільною. "Человек должен стать внутренне ствободным, достойным свободы и вечной жизни..." [3, 129]. Мова іде не про зовнішні, чуттєво явлені форми звільнення від соціальних та людських зв'язків і зобов'язань, що, зрештою, створює небезпеку втратити в собі Людину. Мова іде про повноту набуття людського в людині – про її сутнісну визначеність: людяність. Бердяєв наголошує "Освобождение зверя с бунтующим в нем хаосом,

не есть освобождение человека, так как подлинный человек есть часть божественной гармонии" [3, 129].

Даючи витлумачення загальних основ моральності (а відтак і передумов свободи), М.Бердяєв спирається на традиції російської релігійної філософії. Так, Вол.Соловйов вбачає в творчій особистості ідеал явлення людини, опрідметнену моральність. Принцип висхідного діалектичного розвитку моральності базується в філософії Вол.Соловйова на онтологічній природі моральності. Чуттєве явлення суцього в матеріальних формах рослинного, тваринного життя свідчить, на думку філософа, про всепроникний характер моральності. Остання явлена в названих формах у вигляді ідеї (Логосу), що організує матерію (Софію). Висхідний рівень чуттєвого явлення ідеї в образі – суспільне життя людей. Нарешті, вища форма досконалої моральності визначається не лише за способом явлення – у вигляді утвердження добра, але і за ознакою вільного здійснення добра в його істині. Всеєдність людства можлива на основі сходження до абсолютного ідеалу моральності, що явлений в Боголюдині – Христі.

М.Бердяєв також звертається до образу Боголюдини як морального взірця з метою спонукати особу на вільне і досконале самоздійснення. Відмінність позиції двох філософів простежується не в джерелах моральності, а в кінцевій меті сходження до її вершин. Вол.Соловйов бачить її в досягненні людством всезагальної моральної досконалості. "Всеєдність", "соборність духу" – умови *врятування людства*. М.Бердяєв звернений до окремої особистості як самоцінної і як кінцевої мети самої по собі.

У зв'язку з проблемою творчості і свободи М.Бердяєв величезну увагу приділяє етичній проблематиці, що в його філософії набуває центрального значення. Згідно з характеристикою о.В.Зеньковського, "до конца жизни Бердяев был, прежде всего и более всего моралистом" [6, 64]. Підкреслимо своєрідність розуміння Бердяєвим сутності моральності: вона розглядається не в зв'язку з творенням атмосфери духовності відносин між людьми, а в зв'язку з відповідальністю особи *перед собою*. В моральній діяльності, що має творчий характер, особа утверджує себе як суб'єкт свободи. Тою мірою, якою покладені в ній потенції до творчості стають реальністю, особистість є справжнім джерелом моральності. На цій підставі інтерес М.Бердяєва до моральної проблематики

конкретизується в пошук шлаків та засобів досконалого явлення моральності в суб'єкті, а також пошук джерел імперативності *морального* самоздійснення. Спонука до творчості розглядається як джерело і шлях особистого спасіння, а також як засіб виправдання буття. Важливо лише розбудити в собі потребу рухатися в бутті через творчість.

Пафосне утвердження творчих можливостей людини має виражене гуманістичне спрямування: особистість є суб'єктом свободи і творцем обставин, а не іграшкою в їх руках. Утвердження названого принципу відношення до життя, як вихідна позиція, зумовлює поєднання в творчості М.Бердяєва елементів публіцистики „с проповіддю, с устремленностью к будущему – с тем, что сам Бердяев в себе назвал “профетическим“ [5, 62].

В контексті моральної проблематики цікава ідея М.Бердяєва про “примат свободи над буттям“. Пафос його міркувань спрямований на утвердження формуючої сили моральності в духовному світі особистості. В моральності він бачить силу, що підносить над повсякденністю, відкриває можливість досягнути істину людського буття та істину про світ, засадами існування якого є порядок і краса. Філософ піддає критиці християнську ідею змирення, послуху як таку, що породжує “упадочность, расслабленность, раздвоенность духа“ [1, 252]. Тут зіткнулися дві якісно відмінні позиції щодо людини, її природи, її місця в світі. (Останнє зовсім не суперечить сказаному вище щодо релігійності як загального емоційного тону філософії М.Бердяєва.) Байдужості до добра і зла, бездіяльності філософ пропонує протиставити мужне звільнення духу і творчий почин [Див.:1, 255], Максималізм в утвердженні необхідності руху до самоудосконалення – естетична форма духовної опозиції “філософії послуху“. Творення “духовного космосу“ філософ розглядає як діяльність воістину і як справжнє буття. Чуттєво явлений образ абсолютної досконалості – Ісус Христос – бачиться єдиним джерелом, з якого особа може черпати сили та натхнення для духовного подвигу.

Ідея соборності не набуває в філософії М.Бердяєва тої конструктивної функції для Духу, яку вона має в філософії Вол.Соловйова. Однак, було б невиправданим применшити вплив на М.Бердяєва ідей “метафізики всеєдності“ і зосередитися лише на вибудованій ним вертикальній структурі моральності. Боголюдське

діяння як цілком, в повну силу реалізована моральність – домінантне начало, основа теоретичної побудови його моральної філософії. В ньому філософ бачить джерело піднесення пуху конкретної особистості, свєрідний гарант моральності.

У зв'язку з розв'язанням питання про джерела свободи М.Бєрдєєв виступає гострим критиком історичного християнства. Воно не лише усувало потребу опредметнення особистості в творчості. Його ідея щодо гріховної природи людини стала джерелом її внутрішньої несвободи. “Ложное учение о смирении исказило христианство и унизило человека как богоподобного духовного существа” [2, 165]. Свобода, незалежність людини визначаються як “гідність духовної істоти”, зокрема стосовно відносин з Богом, адже “в справжньому духовному досвіді немає відносин між паном і рабом”.

Філософ обстоює думку, що поняття гріховності склалося в історії на ґрунті непослуху людей верховній владі. Він бачить причину недосконалості світу не в гріховній природі людини, а в метафізичному злі. “В мировой жизни есть глубокая неправда, есть безвинное страдание”, – говорить М.Бєрдєєв [2, 160]. Виводячи поняття гріха за межі людини в її природній тілесності, в якій церква бачила основну причину гріховності, він обстоює думку про одухотвореність людського тіла. Його форма досконала, вона є “дух і свобода”, на відміну від матерії (матеріальних чинників, що утворюють форму). Остання є “тягар і необхідність” (“тяжесть и необходимость”).

Необхідність існування Бога виводиться в філософії М.Бєрдєєва з ідеї недосконалості світу. Він наголошує, що ідея космічної гармонії чужа йому. Звідси і щодо поняття Бога, то йому близький не Бог-Творець, що є втіленням ідеї напередзаданої гармонії, а Бог-Син, що є втіленням ідеї *сходження* до гармонії. Визначеності світ набуває не в бутті як такому, адже воно свідчить про грішність (“падшесть”) людини, а в морально визначеній творчій діяльності, що утврєджує духовний зв'язок людини з Богом (вищою творчою силою). Морально визначена творчість, тобто творчість як втілення образу свободи, – спосіб, яким в світ входить добро. Але свобода – це також спосіб, яким в світ входить зло постільки, поскільки свобода неістинна, поскільки вона є свавіллям, Бєрдєєв говорить, що в зв'язку з останнім його постійно цікавила проблема теодіцеї.

Витлумачуючи Бога як духовну сутність, філософ говорить: "Бог не имеет власти, потому что на Него не может быть перенесено такое низменное начало, как власть. К Богу не применимо ни одно понятие, имеющее социальное происхождение" [2, 164]. Тобто, Бог, як наголошує Бердяєв, не є уособленням сили, влади чи примусу. Він, явлений образом Боголюдини, є примиренням людини з Богом (з недосконалістю створеного світу). Страждаючий Бог змирює людину з стражденим життям. Моральність, спрямована на творення і здійснення себе за образом досконалості, зрештою, і є реальний шлях применшення зла світу.

"Самодостатність людини" в гуманізмі нового часу філософ визначає як явище духовної кризи, оскільки у такий спосіб відбувається заперечення творчості. Знецінення духовності, а отже і сутнісної визначеності людини, – це "пуста свобода". Вона занурює у плинність життя, віддає під владу настроїв, вільних від будь-яких моральних понять. В обожненні людського бачаться джерела кризи сучасної цивілізації. "Личность распадается на миги, индивидуальность теряется во всеобщей иллюзорности бытия..." [3, 127].

Песимізм щодо можливостей особистості реалізуватися в історії зумовив "вертикальне" спрямування антроподицеї: від Бога до людини і від людини до Бога. Назване бачення сутності людського як божественного, а божественного як людського не здобуває в філософії Бердяєва розгорнутого змісту, оскільки не опредметнює себе в реальності людських стосунків. Воно спрямоване на пошуки людиною *божественного начала в собі*.

Послідовно проведений принцип уникнення життя зрештою зумовлює скептицизм філософа щодо історичних перспектив людства. Виходячи з позиції протиставлення сутності та існування, сутність філософ розглядає як вияв божественного в людині, а отже всі форми соціальності набувають неістинного і несуттєвого для людини змісту. Зовнішній світ щодо творчої потенції особистості виступає, в кращому випадку, лише матеріалом, а скоріше за все – ареною, на якій вона призначена здійснювати себе.

Оскільки сутність людина набуває в процесі творчості, будь-який відхід від потреби до творення є виявом самовтрати. На цій підставі піддається критиці "самообожнення" та "самозадоволеність". Звідси відома, характерна не лише для Бердяєва, але і для російської інтелігенції загалом (як ліворадикального, так і ліберального

спрямування) критика західноєвропейської культури як "міщанської" зосередженої на проблемах творення матеріального добробуту. В міщанському зануренні в життя і з цих позицій виплумаченому західною культурою гуманізму бачить М.Бердяєв небезпеку ослаблення волі до самостояння неістинному буттю, небезпеку зрадити собі – духовній істоті на користь шлинного, тілесно-матеріального існування.

Зрештою, на цій самій підставі критиці піддається позиція російського філософського радикалізму та його практика, зосереджена на виборюванні умов для задоволення матеріальних потреб більшості суспільства. Виводячи поняття соціального життя за межі, що досягаються поняттям "істина", М.Бердяєв говорить про носіїв ідеалу соціальної справедливості як людей, що загубили інтерес до істини. На цій же позиції щодо зв'язку істини з буттям стоять С.Франк, С.Булгаков, М.Гершензон (Див. зб. "Вехи").

Заперечення зв'язку соціальної дійсності з істиною, опозиція філософа до будь-якого типу соціальності дістають пояснення на ґрунті витлумачення ним сутності свободи. Будь-яка соціальність, оскільки вона є "стабілізуєче", "консервуюче" начало стосунків, виступає щодо постульованої філософом свободи як явище несвободи. Свобода виводиться за межі детермінізму. Думку можна витлумачити і в такий спосіб, що можливі детермінації позатворчого плану, неістинні щодо її сенсу. Вони є джерелом внутрішньої несвободи. Для творчого самоздійснення особи необхідно бути вільною внутрішньо (свободною). "Свобода не єсть право, а єсть обязанность" [1, 382]. В обстоюванні даної думки М.Бердяєв виступає послідовником Ф.Достоевського. В праці "Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века" Бердяєв визначає як одну з оригінальних рис геніального російського письменника те, що для Ф.Достоевського свобода – не право людини, а її обов'язок, зобов'язання [Див.:4, 179].

Ідея персоналізму є одною з провідних в філософії М.Бердяєва. "Обоження" (але не "обоження") людської природи шляхом "самотворення" розглядається як умова врятування від зла. Більш того, це засіб здобути визначеність в масштабі космічного цілого, оскільки дійсність Бога не відділена від людини, а дійсність людини не відділена від Бога. Тому Бердяєв розглядає свободу як релігійну добродієність: "Раб не может войти в царство Божье... [1, 382]. Його антропології чужий монізм, що розчиняє особу, неповторну

індивідуальність в „безликой божественности, в отвлеченном божественном единстве“ [2, 168].

Таким чином, у філософії М.Бердяєва творчість тлумачиться як метафізична за своєю природою. В творчому самоздійсненні особистість виходить за межі “профанного” світу в світ трансцендентального, В такий спосіб вона утверджує себе суб’єктом свободи, наочно являє ознаки божественного в людському.

1. Бердяев Н. Смысл творчества // Бердяев Н. Философия свободы. Смысл творчества. М., 1989.

2. Бердяев Н. Самопознание. М., 1990.

3. Бердяев Н. Философия свободы // Бердяев Н. Философия свободы. Смысл творчества. М., 1989.

4. Бердяев Н. Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX и начала XX веков // О России и русской философской культуре. М., 1990.

5. Зеньковский В. История русской философии. В 2т., 4-х кн. Л., 1991. Т.2, кн.2.

6. Лавров П. Очерки вопросов практической философии // Лавров П. Философия и социология. Избр. произв. В 2-т., М., 1965. – Т.1.

7. Лавров П. Социальная революция и задачи нравственности // Лавров П. Философия и социология. Изб. произв. В 2т., М., 1965. – Т.2.

Віра Мовчан. Пафос морального самостояння особистості в філософії Миколи Бердяєва. Розглядаються моральні аспекти антроподицеї, розкривається органічний зв’язок ідей свободи та творчості на ґрунті моральності. Названий зв’язок простежується в двох планах: як ідея самотворення особи за образом досконалості та як метафізична сутність добра, уособлена в образі Боголюдини.

Вера Мовчан. Пафос нравственного самостояния личности в философии Николая Бердяева. Рассматриваются моральные аспекты антроподицеи, раскрывается органическая связь идей свободы и творчества на основе нравственности. Названная связь прослеживается в двух планах: как идея самосозидания личности по образцу совершенства и как метафизическая сущность добра, воплощенная в образе Богочеловека.

Vira Movchan. Pathos of moral self-standing of a personality in the philosophy of Nikolai Berdyayev. The article deals with moral

aspects of anthropodeceia the natural connection of the ideas of liberty and creativity with the problems of moral. This connection is traced in the two planes: as an idea of self-making of a person according to the image of perfection and as a metaphysical essence of good embodied in the image of Godman.